

УДК 376.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2023.86.16>**В. С. Товстоган**

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії й методики виховання, психології та інклюзивної освіти
Комунального вищого навчального закладу
«Херсонська академія неперервної освіти»

І. І. Глущенко

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії й методики виховання, психології та інклюзивної освіти
Комунального вищого навчального закладу
«Херсонська академія неперервної освіти»

А. А. Слатвінська

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті обґрунтовується змістова сутність наукового феномену «інклюзивне освітнє середовище». Стверджується думка про те, що для кожної інтегрованої дитини у такому середовищі мають бути створені умови для активної, усвідомленої участі у його перетворенні в ході реалізації індивідуальної освітньої програми, своїх намірів та цілей разом з іншими суб'єктами освіти.

Розглядаються теоретико-методологічні засади проєктування інклюзивного освітнього середовища. Аналізуються ключові для даного процесу положення системного, аксіологічного, особистісно-орієнтованого та соціально-діяльнісного підходів, які дозволяють конкретизувати особливості професійно-педагогічної діяльності в умовах такого середовища та забезпечать її варіативність та полівекторність.

Визначено провідні принципи організації та функціонування інклюзивного освітнього середовища як соціально-педагогічної системи: принцип раннього включення до інклюзивного середовища; принцип корекційної допомоги; принцип безпеки освітнього середовища; принцип збереження балансу колективного та індивідуального в освітньому процесі; принцип триєдиності, орієнтований на високу якість освоєння загальноосвітньої програми (академічних знань), конструктивну соціальну активність (розвиток соціальної компетентності) та співробітництво (толерантність, взаємодопомога); принцип створення та підтримання атмосфери прийняття, толерантності, співробітництва у класі.

Уточнено основних суб'єктів інклюзивного освітнього середовища (дитина з особливими освітніми потребами; діти, що оточують дитину з особливими освітніми потребами; батьки; педагоги), які здатні змінювати та перебудовувати середовище, розвиватись та перетворювати наявну в середовищі сукупність зовнішніх умов у свої актуальні можливості з урахуванням різноманітності потреб.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище, компоненти інклюзивного освітнього середовища, суб'єкти інклюзивного освітнього середовища.

Для сучасного етапу розвитку української освіти характерною є орієнтація на освітню політику, що формується провідними громадськими інститутами (ООН, ЮНЕСКО, Світовий банк) та реалізується у світовому масштабі. Основними тенденціями, що визначають напрямки її розвитку, є прагнення до відкритості і рівності (створити умови, необхідні для якісного забезпечення потреб усіх без винятку дітей у отриманні знань, умінь та навичок), універсальність і загальнодоступний характер. Відповідно до цих тенденцій, стратегічною метою школи виступає допомога

кожній дитині, в тому числі з особливими освітніми потребами, у досягненні успіху, ефективному включенні в життя суспільства.

В умовах розвитку особистісно-орієнтованої та гуманістичної парадигми в освіті зростає інтерес до практики формування інклюзивного освітнього середовища, від ефективності якого залежатиме якість інклюзивної освіти, що дозволить дітям із особливими освітніми потребами безбар'єрно реалізувати повною мірою свої освітні потреби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широка проблематика інклюзивної освіти

є предметом наукових розвідок багатьох учених (В. І. Бондар, І. В. Дмитрієва, В. В. Засенко, А. А. Колупаєва, Т. В. Сак, В. М. Синьов, М. К. Шеремет, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.).

Педагогічний феномен «освітнє середовище» досліджували у своїх працях А. Артюхіна, І. Бех, Є. Бондаревська, Т. Браун, О. Гора, Г. Горська, С. Максимова, Л. Ориніна, О. Пехота, С. Пімонова, І. Подольська, В. Рибалка, В. Семиченко, Н. Сенченко, С. Сисоєва, М. Турвей та інші.

Наукові праці М. Андрєєвої, Ю. Богінської, А. Колупаєвої та ін. присвячені аналізу різних аспектів організації освітньої роботи, зокрема у інтегрованому освітньому середовищі, з урахуванням особливих потреб.

Концептуальні засади навчання осіб із особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому середовищі розробили та обґрунтували М. Андрєєва, А. Колупаєва, К. Кольченко, Г. Нікуліна, П. Таланчук, М. Чайковський.

Л. Коваль, І. Малишевська предметом своїх наукових розвідок визначили особливості впровадження інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти.

Водночас, бракує праць, у яких досліджувались би теоретичні, методологічні, методичні аспекти організації інклюзивного освітнього середовища.

Мета статті: обґрунтування теоретико-методологічних засад проектування інклюзивного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Освіта дітей з особливими освітніми потребами – новий перспективний і стратегічний напрям освітньої політики, метою якого є подолання соціальних, фізіологічних та психологічних бар'єрів на шляху залучення такої дитини до загальної освіти, до життя в соціумі, введення її в культуру.

Інклюзивна освіта визнана сьогодні пріоритетним напрямом державної політики, що гарантує право на якісну освіту будь-якій особі, незалежно від особливостей її психофізичного здоров'я та створює умови для вибору її здобуття, у тому числі у формі інклюзивної освіти, що адаптується до особливих потреб людини. Тобто інклюзія стає принципом та цінністю державної соціальної політики, вираженою у категорії доступності. Практичне здійснення заявлених принципів пов'язане з розробкою та використанням механізмів і умов, які регулюють впровадження цієї політики в життя [10].

Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами базується на переконанні, що будь-які прояви інакшості, наявні фізичні та фізіологічні відмінності від здорових дітей є нормою. При цьому навчання має бути адаптоване до потреб, можливостей та бажань дитини, а не навпаки. Дитина, згідно з принципами інклюзивної освіти, не повинна адаптуватися до умов

шкільного навчання, до освітніх програм, темпу та характеру освітнього процесу. Інклюзивна освіта будується на принципах особистісно-орієнтованої педагогіки, у фокусі уваги якої знаходиться дитина з її потребами, можливостями та бажаннями. При такому підході забезпечуються умови для формування по-справжньому здорового суспільства, що пропагує повагу до відмінностей та проголошує гідність усіх без винятку людей як основної цінності.

Е. Данілавичюте визначає інклюзивну освіту як систему забезпечення рівного доступу до якісної освіти в освітніх установах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання з належним навчально-методичним і технічним забезпеченням [3, с. 27].

А. Колупаєва переконує, що інклюзивна освіта потребує спеціально створеного освітнього середовища, специфічного навчально-методичного забезпечення та відповідної організації фізичного середовища закладу освіти [7, с. 13].

У розумінні В. Рубцова «освітнє середовище» характеризується такими процесами, як взаєморозуміння, комунікація, рефлексія (тобто ставлення до свого власного досвіду), а також налагодженою взаємодією дитини з оточуючими.

А. Поліхроніді зауважує, що інклюзивне освітнє середовище реалізує право кожної дитини на освіту, що відповідає її потребам і можливостям, незалежно від характеру порушення психофізичного розвитку, спроможності до засвоєння освіти, регіону проживання, виду закладу освіти [9, с. 82]. Таку думку розділяють і В. Бондар, І. Калініченко, І. Малишевська [2; 4; 6].

Ю. Мануйлова додає, що кожна включена в нього дитина з обмеженими можливостями здоров'я, незалежно від особливих освітніх потреб, розвиватиметься, розкриватиме свій потенціал, соціалізуватиметься та адаптуватиметься до навколишнього середовища.

Своєю чергою, І. Калініченко додає про необхідність забезпечення організованого безпечного фізичного простору для групових та індивідуальних занять, а також учена актуалізує значущість сприятливого емоційного клімату та налагодження атмосфери співпраці [4, с. 124].

А. Цимбалару розглядає інклюзивне освітнє середовище як частину певного закладу освіти, де створено рівні умови для розвитку всіх здобувачів освіти, у тому числі із особливими освітніми потребами [11].

Проведений аналіз наукової літератури дозволив визначити наступні ознаки інклюзивного освітнього середовища: – гнучкість, готовність до змін – здатність змінювати свою поведінку відповідно до мінливих умов професійної діяльності; – мобільність та ефективність управління – здатність системи швидко реагувати на соціальні запити

учасників інклюзивного освітнього процесу; – переважання гуманістичних цінностей – формування та розвиток моральних якостей у учнів та педагогів, залучення до інклюзивної системи цінностей та поглядів; – індивідуалізація освітнього процесу – облік можливостей та потреб кожної дитини; – наявність ресурсів для реалізації індивідуального освітнього маршруту – керування нормативно-правовою базою, наявність фінансово-економічних умов, кадрове забезпечення.

Для організації інклюзивного освітнього середовища важливо враховувати компоненти, необхідні для забезпечення його повноцінної «життєздатності». Основними з-поміж них учені вважають наступні:

- просторово-предметний – доступна (безбар'єрна) архітектурно-просторова організація; забезпеченість сучасними засобами та системами, що відповідають освітнім потребам дітей;
- змістовно-методичний, що включає і корекційно-педагогічний, та передбачає наявність адаптованого індивідуального маршруту розвитку дитини, варіативних і гнучких освітньо-виховних методик, форм і засобів;
- комунікативно-організаційний, який інтегрує особистісну та професійну готовність педагогів до роботи у змішаній (інтегрованій) групі, сприятливий психологічний клімат у колективі, управління командною діяльністю фахівців [9, с. 83].

Організація інклюзивного освітнього середовища передбачає врахування методологічних аспектів, специфічних характеристик, умов організації, структурних компонентів, особливостей учасників інклюзивного освітнього середовища.

Характеризуючи інклюзивну освіту як сучасну інноваційну освітню систему, дослідники (М. Семаго, Н. Семаго, Т. Дмитрієва) наголошують на необхідності застосування провідних наукових підходів (системного, проектного, антропологічного, особистісно-ціннісного, соціально-діяльнісного, компетентнісного) при проектуванні освітнього інклюзивного середовища.

Т. Бондар зосереджує увагу на гуманістичному, особистісно орієнтованому, системному, аксіологічному, компетентнісному і культурологічному підходах [2].

Розглянемо основні з них.

Застосування системного підходу дає можливість багатопланового розуміння процесів, що відбуваються в умовах впровадження інклюзії, виявлення та обґрунтування зв'язків, механізмів діяльності підсистем, що знаходяться в розвитку, а також осмислення умов педагогічної компенсації ризиків і протиріч, що виникають при впровадженні інноваційних процесів в інклюзивне освітнє середовище [1, с.199].

Розуміння інклюзивної освіти як системи дозволяє виокремити ряд її системних властивостей:

цілісність, емерджентність, динамізм, стійкість, адаптивність, самоорганізація.

Зокрема, емерджентність системи як наслідок виникнення нових властивостей, якими елементи системи окремо не володіють. Пояснимо таку характеристику. Складовими системи інклюзивної освіти є її суб'єкти: педагоги, учні з особливими потребами та можливостями, їхні батьки. У взаємодії педагогів, як елементів системи, зокрема, відбувається обмін досвідом, накопичуються знання та удосконалюється система реалізації інклюзивної освіти.

У взаємодії батьків та учнів інклюзивна освіта сприяє досягненню мети суспільної позитивної інтеграції осіб з обмеженими можливостями. Крім того, досягнення заявленої мети інклюзивної освіти визначає виникнення нових властивостей в учнів із особливими освітніми потребами – позитивної соціальної включеності, навченості тощо.

Розглядаючи динамізм як характерну ознаку інклюзивної освіти, можна простежити нерівномірність процесу розвитку інклюзивної освіти: окремі практики з навчання осіб з обмеженими можливостями здоров'я існували впродовж усієї історії розвитку педагогіки, але лише у другій половині ХХ століття це явище стало тенденцією.

Стійкість системи засвідчує її здатність до збереження необхідних властивостей за умов зовнішніх викликів, адже ідея освіти осіб з обмеженими можливостями не одразу знайшла підтримку збоку більш традиційних підходів до освіти, які в силу якості традицій мають підвищену стійкість.

Адаптивність системи підкреслює її здатність змінюватись, слідуючи за загальними тенденціями розвитку суспільства, з метою збереження, самовдосконалення, покращення чи набуття нових якостей.

Безумовну значущість для створення інклюзивного середовища мають особистісно-орієнтованого та соціально-діяльнісний підходи, інтеграція яких дозволяє дослідити проблеми включення учня до освітнього середовища, об'єднавши кілька напрямів: соціальний, ціннісний розвиток особистості, ціннісне ставлення до суб'єкта з позицій основних завдань гуманізації педагогічного процесу, педагогізацію соціального середовища, забезпечення взаємодії особистості та середовища.

Аксіологічний підхід допомагає вивчити ціннісні орієнтири феномена інклюзивного освітнього середовища та особи з обмеженими можливостями здоров'я у цих умовах, дає можливість проаналізувати інклюзивне освітнє середовище як таке, що створює рівні умови для будь-якої категорії осіб [1].

О. Первушина з-поміж принципів, які визначають ціннісні основи інклюзивної освіти, виділяє такі: – принцип рівності та толерантності; – прин-

цип зв'язку з соціальною практикою, з сім'єю, з локальною культурою; – принцип соціальної компетентності та соціальної співпраці; – принцип обліку індивідуально-типологічних особливостей; – принцип свободи вибору та творчої активності.

У Педагогічній конституції Європи ідея ціннісної складової інклюзивної освіти представлена в основних концептуальних положеннях. Так, філософсько-методологічною основою навчання визначено принципи людиноцентризму і доступності. Здатність розуміти, співпереживати суб'єктові навчання, справедливості та емпатія визначені ключовими компетентностями педагога XXI століття. Акцентовано, що «підготовлений на такій ціннісній основі новий учитель повинен бути здатним до «стирання» образу іншого як «ворога»; формування толерантності, зваженості і миролюбності; ... виховання поваги до прав людини, демократії і солідарності» [8].

Особливої значущості з методологічних позицій для створення інклюзивного освітнього середовища набуває проєктний підхід. Проєктування сьогодні слід розглядати, як спосіб інноваційного перетворення педагогічної дійсності, що дає можливість реалізувати процес навчання осіб з ООП з урахуванням індивідуальних можливостей кожного учня, його інтересів, схильностей, суб'єктивного досвіду, накопиченого у навчанні та реальному житті.

Кожен із розглянутих вище методологічних підходів дозволяє відобразити ємність, метапредметність, багатоаспектність інклюзивного освітнього середовища. Водночас, його організація неможлива у відриві від безпосередніх учасників. Такими є:

1) дитина з особливими освітніми потребами, яка, за результатами обстеження на психолого-медико-педагогічній комісії, потребує розробки індивідуального освітнього маршруту, основним елементом якого є розробка індивідуальної освітньої програми;

2) діти, що оточують дитину з особливими освітніми потребами (інші діти, включені в освітній простір, який після появи дитини з обмеженими можливостями здоров'я, що потребує організації спеціальних умов освіти, набуває властивості «інклюзивного»;

3) батьки. Несприятлива динаміка порушень у розвитку в дітей віком негативно впливає на психіку батьків, оскільки вони перебувають у довгостроково діючої психотравмуючої ситуації. Через війну вони формуються негативні особистісні нашірвання, які у різних емоційних станах і реакціях, в емоційної нестійкості;

4) педагоги, стратегічними завданнями яких є: вивчення індивідуальних особливостей розвитку дитини; надання кваліфікованої допомоги щодо

запобігання вторинним порушенням; координація дій педагогічної, психологічної, дефектологічної та медичних служб; залучення батьків до процесу супроводу розвитку дитини.

Педагог, котрий працює в умовах інклюзивного освітнього середовища, повинен: вміти прийняти нову систему цінностей, творчо реалізовувати нові технології навчання, стабільно досягати високих результатів у своїй професійній діяльності; бути здатним вирішувати проблему соціалізації дітей з ООП, готовим до розробки індивідуальних та групових корекційно-розвивальних програм з урахуванням структури дефекту, рівня актуального розвитку дитини, рівня сформованості знань, умінь, навичок, уявлень та стану здоров'я, до реалізації диференційованого підходу з урахуванням індивідуальних особливостей дітей; мати знання специфіки освітніх програм; володіти методами психолого-педагогічної діагностики, методами та технологіями навчання дітей з ООП.

В. Любарець, Г. Васильєва зауважують, що в інклюзивному освітньому середовищі усі його учасники мають певні переваги. Так, діти з ООП мають змогу жити в сім'ї і водночас бути залученими до освітнього процесу і різних громадських заходів, а їхні батьки можуть брати участь у розробці індивідуальних програм навчання для дітей, отримувати необхідні консультації у спеціалістів. Здорові діти набувають досвіду спілкування, розуміння, підтримки, прийняття дітей з ООП. Їхні батьки, своєю чергою, розширюють межі свого розуміння сутності і значущості інклюзивної освіти. Педагоги підвищують рівень професіоналізму, набувають досвіду роботи у нестандартних ситуаціях [5].

Значущим методологічним аспектом досліджуваної проблеми виступають принципи організації інклюзивного освітнього середовища. Основоположними вважаємо наступні:

– принцип раннього включення до інклюзивного середовища, що забезпечує можливість початкового формування здібностей до соціальної взаємодії як з боку дітей із особливими освітніми потребами, так і з боку їхніх однолітків;

– принцип корекційної допомоги (дитина з особливими освітніми потребами має компенсаторні можливості, важливо їх задіяти, щоб мати можливість спиратися на них при організації освітнього процесу; – принцип безпеки освітнього середовища – захищеність усіх учасників освітнього процесу від психологічного насильства, задоволеність основними характеристиками процесу взаємодії (емоційний комфорт, можливість звернутися за допомогою, повага тощо);

– принцип збереження балансу колективного та індивідуального в освітньому процесі – фронтальні та індивідуальні заняття повинні відбуватися таким чином, щоб їх тривалість та

періодичність були комфортними для учасників освітнього процесу;

– принцип триєдності, орієнтований на високу якість освоєння загальноосвітньої програми (академічних знань), конструктивну соціальну активність (розвиток соціальної компетентності) та співробітництво (толерантність, взаємодопомога);

– принцип створення та підтримання атмосфери прийняття, толерантності, співробітництва у класі. Оскільки відсутність досвіду взаємодії з однолітками може призвести до нездатності дітей з особливими освітніми потребами створювати стабільні соціальні та дружні відносини, важливо, щоб педагоги та фахівці супроводу підтримували взаємодію між однокласниками.

Висновки. Сьогодні інклюзивне освітнє середовище побудовано на розвитку ідей гуманізму, що визначають важливість та цінність кожної особистості. Таке освітнє середовище визначається як ефективна освітня система, яка забезпечує сприяння отриманню учням з особливими освітніми потребами якісної освіти, необхідної для реалізації освітніх запитів та подальшого особистісного та професійного самовизначення, відповідно до освітніх потреб, вікових та індивідуальних особливостей, стану нервово-психічного та соматичного здоров'я, з урахуванням реальних можливостей освітньої установи.

Аналіз теоретико-методологічних основ інклюзивної освіти відображає метасуб'єктність та багатовимірність феномену інклюзії й може стати основою для вивчення та моделювання сучасного інноваційного інклюзивного освітнього середовища. Вирішення такого завдання актуалізує проблему підготовки компетентних психолого-педагогічних фахівців із ціннісним ставленням до інклюзії, здатних вирішувати професійні проблеми в інклюзивному освітньому середовищі та рефлексивно оцінювати педагогічну діяльність.

Подальші дослідження будуть орієнтовані на обґрунтування змістово-технологічного забезпечення функціонування інклюзивного освітнього середовища.

Список використаної літератури:

1. Атрощенко Т., Бондар Т. Наукові підходи до створення сприятливого інклюзивного освітнього середовища у початковій школі. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 36, том 1, 2021. С. 195–200.
2. Бондар Т. І. Тенденції розвитку інклюзивної освіти у США та Канаді : дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2019. 607 с.
3. Данілавичюте Е. А. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 287 с.
4. Калініченко І. О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2012. № 9. С. 120–126.
5. Любарєць В., Васильєва Г., Верьовкіна Ж. Нормативно-правові аспекти в інклюзивній освіті. Освіта майбутнього: концепції, методи, підходи: колективна монографія / кол. авт.; голов. ред. В. В. Любарєць, В. В. Бахмат. Київ: Міленіум, 2020. С. 216–227.
6. Малишевська І. Інклюзивне освітнє середовище: генеза поняття. Особлива дитина: навчання і виховання. 2016. № 3. С. 19–26.
7. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. К.: А. С. К., 2012. 308 с.
8. Педагогічна конституція Європи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.arpue.org/index.php/en/journal-european-pedagogical-studio/pedagogicalconstitution-of-europe>.
9. Поліхроніді А. Г. Створення інклюзивного освітнього середовища в сучасних навчальних закладах. Наука і освіта. 2016. № 6. С. 82–85.
10. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
11. Цимбалару А. Д. Освітній простір: сутність структура і механізми створення. Український педагогічний журнал, 2016. № 1. С. 41–49.

Tovstohan V., Hlushchenko I., Slatvinska A. Theoretical and methodological principles of organizing an inclusive educational environment

The article substantiates the substantive essence of the scientific phenomenon «inclusive educational environment». The opinion is asserted that for each integrated child in such an environment, conditions should be created for active, conscious participation in its transformation during the implementation of an individual educational program, their intentions and goals together with other subjects of education.

The theoretical and methodological principles of designing an inclusive educational environment are considered. Key to this process are analyzed the provisions of systemic, axiological, person-oriented and social-activity approaches, which allow specifying the features of professional-pedagogical activity in the conditions of such an environment and will ensure its variability and multi-vectority.

The leading principles of the organization and functioning of an inclusive educational environment as a socio-pedagogical system are defined: the principle of early inclusion in an inclusive environment; the principle of correctional assistance; the principle of safety of the educational environment; the principle of preserving the

collective and individual balance in the educational process; the principle of triunity, focused on the high quality of mastering the general education program (academic knowledge), constructive social activity (development of social competence) and cooperation (tolerance, mutual assistance); the principle of creating and maintaining an atmosphere of acceptance, tolerance, and cooperation in the classroom.

The main subjects of an inclusive educational environment (a child with special educational needs; children surrounding a child with special educational needs; parents; teachers) who are able to change and rebuild the environment, develop and transform the set of external conditions present in the environment into their current opportunities have been clarified taking into account the variety of needs.

Key words: *inclusive education, inclusive educational environment, components of inclusive educational environment, subjects of inclusive educational environment.*